

Łukasz Wątor
Badacz niezależny

Prawa i wolność chłopów w Konstytucji 3 maja

The rights and freedom of peasants in the Constitution of May 3

Abstrakt. Celem niniejszej pracy było ukazanie praw i wolności chłopów w artykułach Konstytucji 3 maja. Przedstawiono jak wyglądała pańszczyzna i status prawny najniższego stanu przed uchwaleniem Ustawy Rządowej. W artykule opisano również czy próba wprowadzenia zmian miała wpływ na zmiany społeczne na ziemiach polskich i czy były one poparte przez społeczeństwo. Ponadto poddano pod rozważania tezę, czy Konstytucja 3 maja miała wpływ na rozwój idei społecznych i narodowych wśród chłopstwa.

Słowa kluczowe: chłopci, Konstytucja 3 maja, prawo i wolność, pańszczyzna, idee społeczne i narodowe

Abstract. The aim of this study was to present the rights and freedoms of peasants in the articles of the Constitution of May 3. It presents serfdom and the legal status of the lowest state before the adoption of the Government Act. The article also describes whether the attempt to introduce changes had an impact on social changes in Poland and whether they were supported by the society. Moreover, it was considered whether the Constitution of May 3 had an impact on the development of social and national ideas among the peasants.

Keywords: peasants, Constitution of May 3, rights and freedom, serfdom, social and national ideas

Wstęp

Konstytucja 3 maja 1791 roku jest uznawana za pierwszą w Europie i drugą na świecie uchwaloną konstytucję. Została uchwalona podczas

Sejmu Czteroletniego. Głównym jej celem było uregulowanie i zreformowanie ustroju Rzeczypospolitej. Przewidywała zmiany w systemie prawnym i społecznym, aż po wprowadzenie monarchii konstytucyjnej. Otwierała drogę do dalszych reform szczególnie w kwestii praw i wolności stanu chłopskiego. Obowiązywała tylko przez 14 miesięcy i nie mogła udźwignąć nałożonego na nią ciężaru. Można stwierdzić, że była wielkim osiągnięciem polskiej myśli politycznej, że dawała nadzieję na kolejne zmiany skostniałego systemu społecznego na ziemiach polskich¹.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie praw i wolności chłopów w Konstytucji 3 maja z 1791 r. Po wiekach pańszczyzny i przywiązania do ziemi, poddaństwa wobec prawa jakie ustanowił pan danyh ziem pojawiła się nadzieja na zmianę sytuacji społecznej na ziemiach polskich. Po stuleciach bez unormowanej sytuacji prawnej chłopów, po wykluczeniu ich z tego systemu i stworzeniu paradoksów prawnych uchwalono Ustawę Rządową, która dawała nadzieje na kolejne ustawy i reformy względem najniższego ze stanów. Jednakże sama Konstytucja 3 maja nie przetrwała pod naporem buntowników i zaborców. Nie miała szans spełnić powierzonych jej oczekiwań. Brakło czasu na jej ustabilizowanie i pracę nad dalszymi zmianami społecznymi, które miała zapoczątkować lub zachęcać do ich kontynuowania. Nie mogła też podołać próbie zjednoczenia narodu i zaszczepienia idei społecznych i narodowych równomiernie we wszystkich stanach społecznych Rzeczypospolitej. W związku z powyższym nabywanie idei społecznych i narodowych wiązało się z wielkim wysiłkiem i ciężką pracą, w szczególności w czasach zaborów, gdy chciano wykorzenić wszelkie przejawy polskości i ducha narodowego.

Artykuł odpowiada na pytania, jak wyglądała pańszczyzna na ziemiach polskich i jakie prawa mieli w tym czasie chłopci. W następnej części autor artykułu analizuje jakie zmiany w kwestii praw i wolności chłopów zostały zaproponowane w konstytucji z 1791 r. Później przechodzi do rozważań, czy Ustawie Rządowej udało się pod napo-

¹ Autor nieznan, *Uznawana za pierwszą w Europie i drugą na świecie nowoczesną konstytucję*, Pamięć Polski, <https://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/konstytucja-3-maja-1791/> (dostęp 29.08.2022 r.).

rem przeciwników wprowadzić reformy w systemie społecznym Rzeczypospolitej. W ostatniej części natomiast odpowiada na pytanie, czy Konstytucji 3 maja udało się dotrzeć do najniższego stanu i zaszczepić w nim idee społeczne i narodowe.

1. Sprawa chłopów w Konstytucji 3 maja

1.1. Pańszczyzna w Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Gospodarka w czasach Rzeczypospolitej Obojga-Narodów opierała się na zasadach folwarczno-pańszczyźnianych, w centrum której znajdował się chłop. Szlachta tworząc sarmacki mit starała się umieścić ludzi z najniższego stanu w ramach poddaństwa, czy nawet uległości. Można stwierdzić, że ideologia sarmatyzmu doprowadziła do wprowadzenia różnicy „rasowej”. W związku z powyższym dawała też przyzwolenie na podporządkowanie chłopów w sposób hegemoniczny szlachcie, a to z kolei prowadziło do praktycznie „niewolniczej” pracy najliczniejszej grupy społecznej w Rzeczypospolitej².

Pańszczyzna powodowała polityczne i ekonomiczne uzależnienie chłopstwa. Ponadto byli określani mianem „innej” grupy, jako że chłopci w sarmackiej ideologii pochodzili od „chamstwa”. Oba te czynniki powodowały, że gospodarkę Rzeczypospolitej można postrzegać jako proces dyskursywnego podporządkowania najniższego stanu i jego pracy jako niewolnictwa. Wobec powyższego najniższy stan w gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej był całkowicie bezpodmiotowy. Wiązało się to z tym, że chłopci byli przez możnych postrzegani jako „niewolni”³.

Chłopci u schyłku Rzeczypospolitej byli przypisani do ziemi. Wynikało to z faktu, że szlachta posiadała prawo własności względem ziemi. Jednakże nie zawsze sytuacja chłopstwa tak wyglądała. Wynikało to z prowadzonych przywilejów szlacheckich, które miały później wpływ na ogólny kształt pańszczyzny na ziemiach polskich. Stan prawny chłopstwa w Rzeczypospolitej zmienił się po następnych przywi-

² M. Rauszer, *Chłop-Niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, „Lud” 2017, t. 101, s. 107-108.

³ Ibidem, s. 109.

lejach uchwalonych po 1374 roku. Wniosek ten można wysnuć na tej postawie, że w przywileju budzińskim z 1355 roku i koszyckim z 1374 roku, chłopcy byli wspomniani jako stan posiadający pewną „osobowość prawną”. Dopiero z późniejszymi przywilejami stan chłopski był już postrzegany jako własność szlachty. Całkowita zmiana praw i wolności najniższego stanu następuje wraz z uchwaleniem statutów piotrkowskich z 1496 roku oraz przywileju toruńsko-bydgoskiego z 1520 roku. Statuty wprowadzały, konieczność odpracowania jednego dnia na polu szlachcica od łana pola jaki posiadał chłop. Praca ta była całkowicie darmowa, a oprócz tego dochodziły jeszcze podatki i dziesięcina. Ponadto od tamtej pory można mówić o przywiązaniu chłopstwa do ziemi. Przywilej z 1520 r. pozwalał szlachcicom ustalać dowolnie wysokość pańszczyzny. Wprowadzenie takiego prawa w Rzeczypospolitej powodowało, że chłopcy byli przywiązani na stałe do ziemi, którą zarządzał szlachcic, a wobec powyższego nie mogli dysponować sobą, swoim czasem, stracili prawo do własności ziemi, a także zostali pozbawieni możliwości odwołania do sądów państwowych to jest królewskich. Samo sądownictwo zostało przekazane w ręce panów wsi. Takiemu sądowi przewodniczył wójt, a sprawy były rozstrzygane w myśl prawa niemieckiego. Prawa zwyczajowego ustanowionego przez pana danej ziemi. Od tego momentu to szlachcic stał się tak naprawdę jedynym suwerenem chłopów i prawodawcą na swoich ziemiach⁴.

Uchwalanie co raz to nowych przywilejów pozwoliło szlachcie na podporządkowanie sobie mieszczan i chłopów. Panowie, magnaci zyskiwali w ten sposób podmiotowość polityczną, gdy najniższy stan został niejako zmuszony do pańszczyzny.⁵ Wobec opisanych powyżej zmian prawnych względem najniższego stanu w Rzeczypospolitej można wysunąć tezę, iż wraz z ewolucją pańszczyzny chłopcy na ziemiach polskich nie mieli żadnych praw. Będzie to jednak tylko półprawda, pozwalająca zrównać chłopca pańszczyźnianego z niewolnikiem. Faktem jest, że wraz z kolejnymi przywilejami, statutami, zacieśnianiem pańszczyzny i próbą zabezpieczenia oraz poszerzenia swoich wpły-

⁴ Ibidem, s. 111–112.

⁵ A. Dziadzio, *Konstytucja 3 maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych oświecenia*, „Państwo i Społeczeństwo” 2006 r., nr 4, s. 165–166.

wów szlachta doprowadziła do zaniku stanu chłopskiego z polskiego prawodawstwa na długie lata. Spowodowało to pewien precedens co do wolności i praw chłopów na ziemiach polskich. Przykładem takiego zjawiska jest chociażby fakt, że prawo nie zakazywało, ale też nie dawało pozwolenia na zabicie chłopą przez szlachcica. W przypadku zabójstwa chłopą przez pana, ten musiałby stanąć przed sądem, ale to szlachcic był ustawodawcą, wykonawcą i sędzią na swoich ziemiach. Innym precedensem było to, że chłopci posiadali jednak marginalną osobowość prawną. Wynikało to z faktu, iż płacili podatki na rzecz państwa, Kościoła oraz byli werbowani do wojska. W przypadku wolności też dochodzi do pewnego precedensu. Chłopi jak wiadomo wraz ze zmianą praw zostali przypisani do ziemi. Powodowało to, że gdy panowie sprzedawali ziemię, wsie, to sprzedawali ją ze wszystkim co się tam znajdowało, od inwentarza, przez budynki, kończąc na ludziach. Handel chłopami co prawda się zdarzał, ale nie był to proces na większą skalę, gdyż uprawiano handel ziemią ze wszystkim co do niej było przypisane⁶.

Na ziemiach polskich do końca XVIII wieku dominującym systemem ekonomicznym była gospodarka folwarczno-pańszczyźniana⁷. System ten podobnie jak system feudalny, poczynając od średniowiecza opierał się na chłopach i podwójnej produkcji nastawionej na konsumpcję i nadwyżkę. W pierwszym przypadku chodziło tylko o własne potrzeby, a w drugim towary były przeznaczone na rynek lokalny. Sprzedaż na lokalnym rynku dawała podwaliny pod obieg w warunkach rynkowych. Pieniądże uzyskane z nadwyżki pozwalały z kolei na nabywanie innych towarów. W Europie Zachodniej ten system powoli ewoluował i w pewnym momencie historii feudalizmu można mówić już o chłopach jako rolnikach-dzierżawcach lub właścicielach, którzy opłacają czynsze czy podatki. Jednakże w przypadku sektora gospodarczego dalej utrzymywał się model produkcji nastawionej na konsumpcję i nadwyżkę, którą sprzedawano na lokalnym rynku. Jest to ważny punkt odniesienia, gdyż w XIV, gdy wspomniany wyżej model wykształcił się w Europie Zachodniej w wyniku kryzysu i walki klasowej. Polska szlachta bojąc się

⁶ M. Rauszer, *Chłop-Niewolnik?*, t. 101, s. 115.op.cit.

⁷ A. Dziadzio, *Konstytucja 3 maja*, nr 4, s. 167.op.cit.

sytuacji jaka panowała w zachodniej części starego kontynentu postanowiła zabezpieczyć swoje interesy i prawa, a było to możliwe dzięki wprowadzonym zmianom w prawie opisanym wcześniej. Spowodowało to, że produkcja nadwyżek w systemie pańszczyźnianym w Rzeczypospolitej została całkowicie zawłaszczona przez szlachtę. Ponadto w tym modelu to panowie ziemscy dostarczali wszystkie produkty potrzebne chłopom, których oni sami nie mogli wyprodukować. Takie zmonopolizowanie doprowadziło do zahamowania rozwoju instrumentów rynkowych, które mogły swobodnie rozwijać się w Europie Zachodniej i pozwalało na obranie kierunku w stronę modelu kapitalistycznego. Zmiany w prawie na niekorzyść chłopów w Rzeczypospolitej opóźniły rozwój gospodarczy oparty na pożyczkach, inwestycjach, obligacjach, spółkach handlowych, zahamowały rozwój technologiczny i popyt na dobra rzemieślnicze. Zagarnięcie nadwyżek produkowanych przez chłopów w systemie pańszczyźnianym w Polsce spowodowało tylko nagromadzenie kapitału, ale bez jego ujścia w dalszy rozwój instytucji finansowych, miast, przemysłu. Nadwyżki z produkcji rolnej w systemie folwarczno-pańszczyźnianym na ziemiach polskich przeznaczane były na utrzymanie szlachty⁸.

1.2. Zmiany w prawach i wolności chłopów w Konstytucji 3 maja

Konstytucja 3 maja z 1791 roku była próbą odpowiedzi na zamach na polską suwerenność, który spowodowany był uzależnieniem polityki krajowej od decyzji carskiej Rosji. Ideologia oświecenia i wiara w prawo pozwoliły na próbę ratowania Rzeczypospolitej po pierwszym rozbiórze i stopniowego uniezależnienia się od wpływów rosyjskich. Możliwość osiągnięcia tego celu dostrzegano w suwerenności narodu, trójpodziale władzy i zmianie panujących praw. Konstytucja z 3 maja miała zagwarantować Polsce niepodległość, wolność swoim obywatelom oraz podwaliny pod stworzenie państwa liberalno-demokratycznego. Nie ograniczano się już tylko do szlachty, bowiem postanowienia z 3 maja 1791 r. dotyczących praw cywilnych, obowiązków,

⁸ M. Rauszer, *Chłop-Niewolnik?* t. 101, s. 112–115. op.cit.

a także wpływ na rządzenie państwem zostały też poszerzone o mieszczan, a także chłopów. W związku z powyższym można stwierdzić, że szlachta uchwalając Konstytucję 3 maja ewolucyjnie przeszła do nowego ustroju i zgodziła się na wprowadzenie reform. W artykułach konstytucji trzeciomajowej nie tylko zmieniano system polityczny, ale też zdecydowano się na zmiany społeczne. Zadeklarowano reformy, które miały na celu zniwelowanie „przepaści” między szlachtą, a mieszczaństwem, aż po odejście od feudalizmu, systemu pańszczyzny. Celem było nadanie praw, wolności, „uobywatelnienie” niższych stanów na ziemiach polskich⁹. Dzięki zmianom w myśleniu jakie wypracowali Hugo Kołłątaj, Stanisław Staszic można było zacząć wprowadzać wizję narodu, który byłby zależny od własnej woli. Wszystko to było możliwe dzięki wysuniętym tezom, że lud ma wpływ na rządy w państwie, gdy ten posiada prawa cywilne. Takie podejście pozwalało uznać wolność cywilną za naturalne prawo każdego człowieka, a z kolei to powodowało, że w Konstytucji z 3 maja 1791 r. można było poddać pod rozważania polityczne sprawę chłopstwa¹⁰.

Po latach nadawania przywilejów i chęci ich utrzymania, a także bez formalnego statusu prawnego, zdecydowano się uregulować kwestię wolności i prawa chłopów w Konstytucji 3 maja. Artykuł IV Konstytucji „Chłopi Włościanie” został poświęcony sprawie chłopów¹¹. Pozycja najniższego stanu została przedstawiona w ramach doktryny fizjokratyzmu. Wynikało to ze stwierdzenia, że to dzięki chłopstwu i jego pracy państwo może się bogacić i rozwijać. W świetle nowego prawa chłopci nie byli przywiązani do ziemi. W związku z powyższym zostało też zniesione poddaństwo chłopów względem panów wsi. Pozwalało to na zawieranie umów między panem ziemskim, a chłopami. W tych umowach miano określić zakres „powinności” między obiema stronami. Ponadto umowy zawarte między szlachcicem, a chłopem przechodziły na następne pokolenia oraz wszystkie zapisy takiej umowy były

⁹ A. Dziadzio, *Konstytucja 3 maja*, s. 163–169.op.cit.

¹⁰ D. Pietrzyk-Reeves, *Kontynuacja i zmiany w polskim republikanizmie XVII i XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2015, t. LXVII zeszyt 1, s. 68.

¹¹ *Ustawa Rządowa z dnia 3 maja 1791 roku*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html> (dostęp: 31.10.2022 r.).

gwarantowane „Rząd Krajowy”. Wobec powyższego chłop mógł złożyć skargę jeśli umowa nie była respektowana do odpowiedniej instytucji rządowej. Niestety sama Konstytucja z 1791 r. nie precyzowała jak administracja państwowa miałyby zabezpieczyć i chronić prawnie takie umowy. Później też nie udało się opracować odpowiednich norm i przepisów prawnych regulujących tą kwestię. Jednakże, był to pierwszy krok do wzmocnienia pozycji chłopstwa na ziemiach polskich i nadania im praw, które wcześniej jak wiadomo były mocno ograniczone albo powodowały precedensy. Uchwalenie Konstytucji 3 maja dawało nadzieję na odejście od systemu pańszczyźnianego i przejście w struktury chłop włościanin. Ponadto ustawa rządowa z 1791 r. pozwalała obrać inną drogę w stronę wolności chłopstwa. W tym wypadku można powołać się na ustawę o „urządzenie wieczyste królewskich”¹², która stanowiła, że chłopci z ziem królewskich w przypadku sprzedaży tych ziem uzyskiwali wieczystą własność gruntu. Ponadto mieli prawo sprzedać swój kawałek ziemi i opuścić wieś. Ta ustawa była pierwszym krokiem do uzyskania wolności przez chłopów i próbą odejścia od przymusowego przypisania ich do danej ziemi. Wolność uzyskali także chłopci, którzy nie posiadali ziemi, tak zwani „bezrolni”, czyli tacy którzy nie posiadali żadnych obowiązków względem pana wynikające z pańszczyzny. Sama Konstytucja 3 maja natomiast mówiła o wolności dla wszystkich chłopów, którzy przybyliby na ziemie polskie z zagranicy. Ustawa rządowa dawała im możliwość wybrania miejsca gdzie chcieliby się osiedlić, prawo swobodnego przemieszczania się po terytorium Królestwa oraz prawo do wyboru profesji jaką będą mogli się zajmować¹³.

W kwestii sądownictwa dla chłopów nie zmieniło się wiele. W zasadzie dalej podlegali sądowi pana danych ziem. Konstytucja 3 maja praktycznie utrzymała stary charakter sądownictwa stanowego. Reformy ograniczyły się do wprowadzenia sądownictwa jako formalnej instytucji oraz poszerzenia grona osób, które rozpatrywały sprawy sądowe¹⁴.

¹² *Urządzenie wieczyste królewskich (1792 r.)*, „Volumina Legum”, 1889 r., t. 9.

¹³ A. Dziadzio, *Konstytucja 3 maja 1791*, s. 169, 173, op.cit.

¹⁴ *Ibidem*, s. 176.

Jednakże tak naprawdę Konstytucja z 3 maja 1791 r. wiele nie zmieniła w sytuacji chłopów na ziemiach polskich. Nie znosiła do końca pańszczyzny czy poddaństwa, a była tylko początkiem do pewnych zmian dotyczących stanu prawnego i wolności obywateli najniższego szczebla. Ustawa rządowa uchwalona w 1791 r. zachęcała do zmian, które już zaczęły występować w Królestwie. Otóż szlachta na swoich ziemiach powoli zaczynała już odchodzić od pańszczyzny na rzecz czynszów regulowanych umowami cywilno-prawnymi. Wprowadzona ochrona takich umów przez administrację państwową, która została omówiona wcześniej, miała zapobiegać samowolnemu zmienianiu warunków tych umów¹⁵.

Sprawa chłopów została jeszcze raz poruszona w Konstytucji 3 Maja w artykule dotyczącym sił zbrojnych państwa. Pada chyba tutaj najważniejsze stwierdzenie, że wszyscy są obrońcami Królestwa. W ten oto sposób chłopci zostali zaliczeni w poczet obywateli, którzy powinni bronić swojego kraju, jak i należała im się taka obrona. Choć ustawa rządowa z 1791 r. nie zmieniała wiele jak wiadomo w kwestii pańszczyzny, to jednak miała być potwierdzeniem powolnych zmian, które już zachodziły na ziemiach polskich. Sprawa chłopstwa nie była łatwym tematem, nadanie większych praw najniższemu stanowi odbiłoby się na szlachie i wywołałoby jeszcze większy opór, który mógłby nie doprowadzić do uchwalenia Konstytucji 3 maja. Jednakże ustawa rządowa z 1791 r. dała impuls do dalszych zmian i wprowadzenie dalszych reform w sprawie praw i wolności chłopów. Można tutaj zaznaczyć, że kolejną próbą zmian był uniwersał połaniecki z 7 maja 1794 r. Niestety postanowień z Konstytucji 3 maja, jak i uniwersału, czy wypracowanie kolejnych reform nie było możliwe w wyniku przegranej wojny z Rosją w 1792 r., przez wewnętrzne spory, czy drugi i trzeci rozbiór Polski¹⁶.

¹⁵ K. Baran, *Kilka uwag na temat Konstytucji 3 Maja 1791 roku*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2011 r., t. VIII, s. 347.

¹⁶ Autor nieznany, *Sprawa chłopska w Konstytucji 3 maja 1791 roku*, Narodowy Instytut Kultury i Dziedzictwa Wsi, <https://nikidw.edu.pl/2021/05/03/sprawa-chlopska-w-konstytucji-3-maja-1791-roku/> (dostęp 29.08.2022 r.).

2. Niespełnione oczekiwania pokładane w Konstytucji

2.1. Niewielkie zmiany społeczne

W polskiej historii pisze się o Konstytucji 3 maja jako o dokumencie, o wielkiej wadze, a wręcz epokowym. Należałoby tutaj wsadzić przysłowiową „łyżkę dziegciu”. Mianowicie uchwalona w 1791 r. ustawa rządowa nie wprowadzała wielkich zmian w ustroju społecznym. W interpretacji artykułów Konstytucji 3 maja wskazuje na dwa poglądy społeczno-polityczne które bazowały na stosunkach feudalnych oraz próbowały kształtować nowe warunki, odnoszące się do dziedzin społecznych i ekonomicznych.¹⁷ Ponadto nie każdy popierał zaproponowane reformy. W debacie publicznej nie było możliwe przeprowadzenie dyskusji i wypracowanie kompromisu, a jedynie doszło do zwiększenia napięć intelektualno-politycznych. Wobec powyższego pojawiły się strony, które nie potrafiły dojść do porozumienia i najprostszym wyjściem dla nich było postrzeganie jako „wroga” politycznego swoich oponentów. Takie zachowanie postawiło przeciwników Konstytucji 3 maja przed trudnym wyborem. Mogli, albo poprzeć uchwaloną ustawę rządową, albo zawiązać konfederację. Z historii wiadomo jaką podjęli decyzję i jak zostali w historiografii za nią ocenieni. Stworzyli Konfederację Targowicką, której celem było obalenie Konstytucji 3 maja oraz przywrócenie starych praw. W tym celu zwrócili się o pomoc do Rosji i poparcie ich sprawy, a ich samych współcześnie określa się mianem zdrajców. Jednakże ważny jest fakt, że przeciwnicy konstytucji uważali się za „obrońców praw danych i wolności”.¹⁸

Nie jest tajemnicą, że konstytucja wprowadzała zasadę „wolności obywatelskiej”. Jednakże był z nią pewien problem, a mianowicie nie była ona rozumiana jako wolność wszystkich obywateli Rzeczypospoli-

¹⁷ E. Wiśniewska, *Prasa amerykańska wobec Konstytucji 3 maja*, „Studia z dziejów państwa i prawa Polskiego”, 2020, t. XXIII, s. 255.

¹⁸ R. Lis, *Między Konstytucją 3 Maja a Targowicą. Poglądy polskich republikanów w latach 1791–1793*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2012, t. LXIV, s. 161–162.

tej. Wspomniana wolność ograniczała się tylko do szlachty, duchowieństwa i mieszczaństwa. Ponadto pomimo przykładu i pewnego rodzaju zachęty do zawierania umów szlachty z chłopami dalej podtrzymywała panujący na ziemiach polskich ustroj feudalny. Wynikało to z przyjętej reguły „porządku społeczności”. Atutem Konstytucji 3 maja miały być jednak zmiany w formie ustrojowej państwa i rządu nim. Wprowadzone reformy jednak nie przyczyniły się do odejścia od feudalizmu i pańszczyzny, ale pozwoliły na rozwój narodu. Uchwalona 3 maja ustawa rządowa miała jednak dać impuls do dalszych zmian społecznych, ekonomicznych, na które potrzeba było więcej czasu. Uchwalenie Konstytucji 3 maja oraz nadzieje na dalsze reformy społeczne i ustrojowe nie uchroniły Rzeczypospolitej przed wymazaniem jej z mapy Europy na 123 lata¹⁹.

Oceny konstytucji z 1791 r. dokonywały też gazety amerykańskie takie jak „Gazette of the United-States”, czy „National Gazette”. Można w nich znaleźć wizję co mogły przynieść dalsze reformy. Jedną z nich była wizja bardzo nowoczesnego społeczeństwa w Polsce. Mianowicie zaznaczano, że ustawa rządowa zachęcała do bliższych relacji szlachty z niższymi stanami. Ponadto pisano też o przywróceniu praw wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej. Konstytucja nie zmieniała nic w kwestii stosunków feudalnych, a jedynie zaznaczała, że chłopci zostawi objęci opieką prawną. Nie otrzymywali oni większej wolności osobistej w artykułach Konstytucji 3 maja. Budowanie wielkiego optymizmu co do sytuacji chłopów na podstawie zapisu o wolności dla przybywających z zagranicy było po prostu mrzonką. Tak naprawdę, chłopci musieli liczyć dalej na zmiany w podejściu szlachty i ich chęci do zmian, albo czekać na wprowadzenie nowych przepisów prawnych, które zmieniłyby ich prawa i rozszerzały wolność²⁰.

Myśl o rozwoju narodu polskiego i ustroju państwa idącego w kierunku „przedstawicieli różnych stanów” nie tylko była wychwalana. Tak samo artykuły konstytucji znoszące wolną elekcję na rzecz dziedziczności tronu, czy właśnie nadanie wolności nowo przybyłym na ziemie Królestwa wzbudzały niechęć. Opór ten występował wśród

¹⁹ E. Wiśniewska, *Prasa amerykańska*, s. 255–256, op. cit.

²⁰ Ibidem, s. 258–259.

części polskiej szlachty oraz władców i polityków z krajów sąsiadujących z Rzeczpospolitą. Można twierdzić, że Rosja, która bardzo uparcie trwała przy pańszczyźnie i wyzyskiwaniu chłopów, bała się ich ucieczki na ziemie królestwa. Można spekulować, czy takie wydarzenie miałyby miejsce oraz jaki efekt by wywołało. Może carska Rosja straciłaby wpływy w regionie i na arenie międzynarodowej? Może nie doszłoby do dalszych rozbiorów? Jednakże pewne jest, że kraje sąsiadujące z Polską nie dążyły do wzmocnienia suwerenności Rzeczypospolitej nie chcieli wzmocnienia suwerenności Polski w tamtym okresie. Celem Konstytucji 3 maja było umocnienie, polskiej suwerenności, zreformować ustrój państwowy i zapoczątkować lub zachęcać do zmian społecznych. Niestety przez Targowicę, wojnę z Rosją, zmianę strony przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i II rozbiór nic z tego nie udało się zrealizować²¹. Na większe zmiany społeczne trzeba było jeszcze poczekać wiele lat. Kwestia chłopów była idealną kartą polityczną dla zaborców i możliwością do nie zakorzenienia, lub zahamowania rozwoju tożsamości narodowej wśród najniższego stanu²².

2.2. Próba zaszczepienia idei narodu wśród chłopów

Pańszczyzna oraz ograniczenie praw i wolności chłopów na ziemiach polskich spowodowały zahamowanie rozwoju tożsamości narodowej wśród najniższego stanu w czasach Rzeczypospolitej Obojga-Narodów. Zbyt późno wprowadzone reformy oraz Konstytucja 3 maja, która była jedynie sygnałem do dalszych zmian i nadzieją na ewolucję systemu społecznego w Polsce oraz powolne odchodzenie szlachty od pańszczyzny, nie zmieniała w codziennym życiu chłopów nic. Właśnie pod każdym względem to czas w tym wypadku był wrogiem zmian i konstytucji z 1791 r. Gdyż było albo za późno, albo doszło do Targowicy, wojny z Rosją, kolejnych rozbiorów i upadku Rzeczypospolitej. Konstytucja 3 maja ze swoimi zmianami, nadzieją na inne ustawy reformujące sytuację społeczną, bardziej regulujące stan prawny i wolność chłopów

²¹ Ibdem, s. 260–261.

²² K. Baran, *Kilka uwag*, s. 347.op.cit.

nie miały możliwości zaszcześcić idei narodowościowych i wyzwolenia z poddaństwa wśród najniższego stanu. Nie udało się to Tadeuszowi Kościuszce, Edwardowi Dembowskiemu, a udało się to księżom. Dzięki pracy niepodległościowej oraz ludowej księży Piotra Ściegiennego czy Stanisława Stojalskiego możliwa była działalność ruchu chłopskiego. Właśnie dzięki ich aktywności, zniesienie pańszczyzny, zwiększanie praw i wolności nie kojarzyło się chłopom z zaborcami. Sama polskość nie kojarzyła się chłopom z państwem opartym na władzy i byciem obywatelem. Dzięki pracy ruchu ludowego polskość była utożsamiana z własnym językiem, religią i obyczajami, w co nie miał prawa ingerować nikt z zewnątrz. Takie wpojenie idei narodu wśród chłopów pozwoliło na zjednoczenie się w trudnych chwilach i walkę o swoją suwerenność i niezależność²³.

Zbudowanie idei narodu wśród chłopów było możliwe dzięki pewnemu mitowi narodotwórczemu. Opierał się on na tezie, że chłop był „Polakiem-katolikiem”, od czasów przyjęcia przez Mieszka I chrztu, poprzez poddaństwo, pańszczyznę i okres zaborów. Uzasadnienie tego twierdzenia opierało się na tym, że to Bóg stworzył narody oraz jest w stanie „obudzić” dany naród w sercach ludzi. Wobec powyższego nie trzeba wspólnej świadomości, idei narodu, a wystarczy wspólna wiara aby naród mógł trwać. Wspomniany stereotyp oddziaływał nie tylko na chłopów, ale też na ich potomków, którzy zdobyli wykształcenie pochodząc z innych stanów społecznych. Wynikało to ze stwierdzenia, że kultura ludowa, w głównej mierze chłopska była od wieków fundamentem całej polskiej kultury²⁴.

Kolejnym ważnym elementem w budowaniu tożsamości narodowej na polskiej wsi byli lokalni przywódcy, którzy wybili się na czele i przewodzili gromadom chłopskim, przez co mogli wyrażać i formułować żądania i pragnienia najniższego stanu. Mogli otwarcie dążyć do zniesienia pańszczyzny, nadania praw do ziemi i uwłaszczenia. Możliwości jakie mogła im dać Konstytucja z 3 maja oraz późniejsze akty prawne nigdy nie nastąpiło, dlatego sami musieli wyrazić swój głos.

²³ B. Gołębiowski, *Naród Polski Narodem Chłopskim*, „Kultura i Społeczeństwo”, 2018, nr 1, s. 101.

²⁴ Ibidem, s. 102.

Najniższy stan uczył się, że sam musi zadbać o swoje prawa i wolność, a nie czekać na nowelizację przepisów prawnych. Chłopi w ten sposób zdobywali kolejny bagaż doświadczeń i pozwalało to na wypracowanie poczucia odrębności oraz było kolejnym krokiem w kształtowaniu świadomości społecznej²⁵.

Jednakże w treści samej Konstytucji 3 maja pojawiają się też określenia „naród” czy „obywatel” lecz występują one w różnych znaczeniach. Pojęcie „obywatela” nawiązywało do szlachty, ale też oznaczało każdego mieszkańca Rzeczypospolitej. Z kolei „naród” nawiązywał do pojęcia bezstanowego i droga do tego mogła być osiągnięta przez upowszechnienie i rozwój wspólnych obowiązków na rzecz kraju. Można w tym momencie odwołać się do zasady, że wszyscy mieszkańcy ziem Królestwa Polskiego byli obrońcami wolności, praw, suwerenności i ziem Rzeczypospolitej Obojga-Narodów. Nie wiadomo jednak jak sama Konstytucja 3 maja wpłynęłaby na rozwój tożsamości narodowej wśród chłopów. Czy dalsze planowane reformy coś by zmieniły? Czy zdobywanie świadomości narodowej i społecznej wymagałoby upominania się przez najniższy stan o swoje prawa i wolność? Może chłopci bezpośrednio utożsamialiby się już z Królestwem? Na to pytanie próżno szukać odpowiedzi, gdyż historia potoczyła się inaczej i Targowica obaliła Konstytucję 3 maja, a w 1795 r. Rzeczpospolita zniknęła z mapy Europy. Wobec powyższego chłopci na ziemiach polskich musieli przejść długą drogę do uzyskania świadomości społecznej oraz narodowej²⁶.

Zakończenie

Celem niniejszego artykułu było ukazanie praw i wolności chłopów w Konstytucji 3 maja. A ponadto konieczność wprowadzenia zmian w systemie społecznym względem chłopstwa oraz nie udanej próby zrealizowania założonych celów postawionych sobie przez twórców konstytucji z 1791 r.

²⁵ M. Kostrzewska, *Oddziaływanie przywódców na kształtowanie się świadomości chłopów*, „Folia Historica”, 1992, nr. 45, s. 95–96.

²⁶ M. Grzybowski, *Wartości narodowe Konstytucji 3 maja*, „Notatki Płockie: kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, 1991, t. 36, nr 2 (147), s. 15–16.

Konstytucja 3 maja była odpowiedzią na system, który izolował przez kilka wieków najliczniejszą grupę społeczną na ziemiach polskich. Przez kilkaset lat, tylko szlachta potwierdzała swoje prawa i zapewniała sobie przywileje. W ten sposób doszło do wymazania z systemu prawnego chłopstwa w Rzeczypospolitej. Co prawda w chwilach rozwoju sarmatyzmu, gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, musieli oni służyć u pana ziemskiego. Prawdą jest, że chłopcy byli przywiązani do ziemi, przez co nie mogli decydować o swoim losie. W nadawanych przywilejach, kolejnych aktach prawnych, chłopcy nie byli w nich ujmowani wprost. Można wysnuć wniosek, że po prostu nie istnieli w systemie prawnym Rzeczypospolitej. Jednakże podlegali prawu, płacili podatki, dziesięcinę, mogli być zaciągnięci do wojska, mogli zgłosić sprawę sądową do rozpatrzenia u szlachcica. Wszystko to powodowało precedens. Chłopcy nie byli objęci formalnie prawem krajowym, państwowym i administracja rządowa nie brała ich pod opiekę, ale cały „ciążar” został przekazany panom ziemskim.

W związku z powyższym po stuleciach trwania w przestarzałym systemie prawnym, ustrojowym, społecznym, w obliczu zagrożenia suwerenności wypracowano reformy. Doprowadziły one do uchwalenia Konstytucji 3 maja. Po raz pierwszy od XV-XVI wieku chłopcy w prawie państwowym pojawili się jako osobny byt prawny. W końcu administracja państwowa wzięła najniższy stan w pod swoją opiekę. Przepisy konstytucji zachęcały do zawierania umów czynszowych z chłopami oraz zapewniały ich trwałość. Ustawa rządowa potwierdzała zmiany, które rozpoczynały się już na ziemiach polskich. Dawała też nadzieję na całkowitą wolność. Wiązało się to z nadaniem wolności wszystkim, którzy przybyliby na tereny Królestwa z zagranicy oraz tym chłopom, którzy nie posiadali obowiązków włościańskich. Ponadto chłopcy stali się też obywatelami i obrońcami suwerenności Rzeczypospolitej.

Jednakże Konstytucja 3 maja dawała jedynie nadzieję na dalsze zmiany i nowe akty prawne. Sama jako akt prawny nie zmieniała wiele w systemie społecznym i w kwestii praw oraz wolności chłopów. Głównym przeciwnikiem Ustawy rządowej był czas. Za późno ją uchwalono i nie zdołała dać impulsu do obrony suwerenności Rzeczypospolitej. Ustawa od początku była krytykowana przez jej przeciwników w kraju jak i sąsiadów Królestwa, którzy już wpływali na jego suwerenność i nie chcieli zjednoczenia Polski.

Konstytucja nie miała też szans aby dotrzeć do chłopów. Określała ich obywatelami, ale w żaden sposób nie zasiała choćby maleńkiego ziarenka poczucia idei narodu. W latach późniejszych to księża pomogli zainicjować ruch chłopski, który zaszczerpił ideę narodu wśród najniższego stanu. Kolejnym etapem w zdobywaniu własnej świadomości społecznej było wyłanianie się przywódców ze środowisk chłopskich, którzy potrafili wyrazić pragnienia, potrzeby i wolę najniższego stanu. W związku z powyższym chłopci nie utożsamiali się z Polską jako państwem, prawem, ale tak postrzegali siebie jako obywatele przez wspólny język, tradycję, wiarę. Dzięki temu nie udało się zaborcom wyplenić idei narodu polskiego. W chwilach ciężkich naród umiał się w końcu zjednoczyć i zaważczyć o swoją suwerenność.

Konstytucja 3 maja, w chwili walki o polską suwerenność nie miała szans, aby tchnąć ducha narodu w chłopów. Ustawa Rządowa była pierwszym aktem prawnym, który pokazywał, że są możliwe zmiany w kwestii prawa i wolności chłopów. Dawała nadzieję, że w następnych ustawach opartych na konstytucji 3 maja dojdzie do kolejnych reform systemu społecznego, szczególnie względem najniższego stanu. Dalsze możliwe reformy pozostają jedynie w sferze refleksji.

Bibliografia

- Baran K., *Kilka uwag na temat Konstytucji 3 Maja 1791 roku*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2011 r., t. VIII, s. 347.
- Dziedzic A., *Konstytucja 3 maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych oświecenia*, „Państwo i Społeczeństwo”, 2006 r., nr 4, s. 163–176
- Gołębiowski B., *Naród Polski Narodem Chłopskim*, „Kultura i Społeczeństwo”, 2018, nr. 1, s. 101–102.
- Grzybowski M., *Wartości narodowe Konstytucji 3 maja*, „Notatki Płockie: kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, 1991, t. 36, nr 2 (147), s. 15–16.
- Kostrzewska M., *Oddziaływanie przywódców na kształtowanie się świadomości chłopów*, „Folia Historica”, 1992, nr 45, s. 95 – 96.
- Lis R., *Między Konstytucją 3 Maja a Targowicą. Poglądy polskich republikanów w latach 1791–1793*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2012, t. LXIV, s. 161–162.
- Pietrzyk-Reeves D., *Kontynuacja i zmiany w polskim republikanizmie XVII i XVIII wieku*, „Czasopismo PRAWNO-HISTORYCZNE”, 2015 r., tom LXVII zeszyt 1, s. 68.

Rauszer M., *Chłop-Niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, „Lud” 2017, t. 101, s. 107–115.

Wiśniewska E., *Prasa amerykańska wobec Konstytucji 3 maja*, „Studia z dziejów państwa i prawa Polskiego”, 2020, t. XXIII, s. 255 – 261.

Dokumenty

Ustawa Rządowa z dnia 3 maja 1791 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html> (dostęp 31.10.2022 r.).

Urządzenie wieczyste królewsczyzn (1792 r.), „Volumina Legum”, 1889 r., t. 9.

Strony internetowe

Autor nieznany, *Sprawa chłopska w Konstytucji 3 maja 1791 roku*, Narodowy Instytut Kultury i Dziedzictwa Wsi, <https://nikidw.edu.pl/2021/05/03/sprawa-chlopska-w-konstytucji-3-maja-1791-roku/> (dostęp 29.08.2022 r.).

Autor nieznany, *Uznawana za pierwszą w Europie i drugą na świecie nowoczesną konstytucję*, Pamięć Polski, <https://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/konstytucja-3-maja-1791/> (dostęp 29.08.2022 r.).